

Віталій Масненко
(Черкаси)

Державний/політичний устрій Речі Посполитої у візії В'ячеслава Липинського

Впровадження. Державний устрій Речі Посполитої цікавив В'ячеслава Липинського і як історика, і як політичного мислителя. Вочевидь у цій дослідницькій опції можна наочно побачити поєднання його різних іпостасей. Як політичний мислитель він відстежував внутрішній механізм державного становлення, від створення певного політичного організму, подальшого його розвитку, функціонування і, зрештою – падіння. Відповідна аналітична модель була вдало застосована й для студіювання Речі Посполитої як окремого політичного організму. Як історик він досліджував Річ Посполиту передовсім у контексті ретроспективи польсько-українських стосунків, особливо у період Хмельниччини. За певним спрощенням Річ Посполита, очевидно, слугувала для нього своєрідною первинною моделлю, з якою він порівнював українську державність козацької доби. Подальші перспективи розвитку українського політикуму також визначалися у зіставленні з польською державницькою традицією.

Для уведення у тему розвідки зробимо кілька вступних зауважень. Передовсім необхідно враховувати походження В. Липинського, його національну та станову ідентифікацію, культурну та конфесійну належність. Суттєво те, що наш герой у своїй особі органічно поєднував польську етнічність, римо-католицьке віросповідання і українське національне самовизначення. Саме останнє помітно позначилося на його баченні державного устрою Речі Посполитої, відповідно й на його оцінних судженнях. Водночас, варто враховувати, що свого часу шляхетський стан, представником якого Липинський постійно себе позиціонував, отримав, з його слів, «ознаки польсько-державницької цивілізації»¹. Отже, його сприйняття було баченням, сформованим у межах відповідного політичного простору, своєрідним поглядом із середини системи, а не зовні. Проте, незважаючи на польську культурну та етнічну ідентичність, історична Річ Посполита виявилася для нього «чужою»². Щойльше, у своїх текстах мислитель неодноразово у різних контекстах збільшував імагологічну дистанцію, часом переводячи цю «інакшість» у категорію «ворожості» (як приклади – *ворожа* для українського селянства «панська» Річпосполита³, *проклята* на Україні державність польська⁴ тощо).

¹ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті [в:] Його ж. Твори. Історична секція, Філадельфія 1991, том 3, с. 3.

² В. Липинський, Шляхта на Україні. Її роль в житті народу українського на тлі його історії [в:] Його ж. Суспільно-політичні твори (1908–1917), Київ, 2015, том I, с. 191.

³ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті, с. 125.

⁴ Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, Львів, 2004, с. 37.

Причини зауваженої суперечності криються саме у політичній площині. Адже В. Липинський однозначно декларував неприйняття польськості саме у розумінні певного типу політичної традиції. Так, у листі до Осипа Назарука від 19 березня 1924 р. він у досить жорсткій формі наголошував: «Я єсть смертельний ворог польської держави, бо ця держава деморалізує мою верству (тобто, шляхту – *моє В. М.*), бо вона анархізує Україну, бо вона родить гайдамаччину... українську, і не дає моїй верстві цю гайдамаччину приборкати і свою державу, свій лад і порядок на землі рідній установити»¹. При цьому, мислитель заперечує будь-яку власну прихильність до польської національно-державної ідеології, покликаючись на родинну традицію: «Предки мої за часів Річпосполитої – в протилежність до шляхецької демократії – були завзятими роялістами»². Отже, спосіб студювання політикуму Речі Посполитої може слугувати певним маркером для означення самоідентифікації Липинського й окреслення його власної політичної позиції, яка мала «різко протисоціалістичний і проти державницько-польський зміст».

При розгляді теми також варто враховувати загальні цивілізаційні орієнтири В. Липинського. У цьому сенсі, для нього Польща (і, відповідно, Річ Посполита) була *частиною західної європейської цивілізації*, яка протистояла Росії – однозначній складовій східного азійського світу. При цьому, основним маркером належності до того чи того цивілізаційного поля для Липинського слугувало все ж не географічне розміщення, а *організація державного та національного життя* (стосунки між владою і громадськістю, активними і пасивними елементами суспільства) – відома його тріада «класократія, охлократія і демократія».

Водночас, мислитель також позитивно сприймав польську західну культуру, яка на його думку, відрізнялася високим націєтворчим та державницьким потенціалом, важливим і для України. Оскільки активні елементи виходили із Заходу, із Польщі, або через Польщу. Навіть саме українство як ідеологія та суспільно-політичний рух був породженням європейської культури, яка поширювалася, в тому числі, і завдяки польському чинникові, оскільки польська політична сила також була зорганізована на європейський лад.

Але для подальшого розвитку української справи, на думку Липинського, була вкрай необхідна сепарація від Польщі, як свого часу сама Польща політично відділилася від Заходу (адже саме відокремлення Польщі у другій половині XII ст. від Німеччини перетворило її на самодостатню політичну потугу). Цей політичний імператив він намагався проілюструвати за допомогою доволі образного прикладу стосунків матері та новонародженого немовляти: «...позаяк ціле українство, як рух державно-національний, єсть дитиною культури європейської, не азійської, то щоб зреалізуватись, народитись, воно мусить перш за все одрізати пуповиння од своєї матері: Заходу і Польщі»³. У протилежному разі Україна, пов'язана через творчі верхи з Польщею в одне політичне тіло, буде

¹ Там само.

² Там само, с. 39.

³ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму [в:] Його ж. Твори. Політологічна секція, Київ, Філадельфія 1995, том 6, книга 1, с. XXV.

гнити і вмирати разом з нею. Отже, тут йшлося про своєрідний екзамен на державну зрілість українського політикуму.

З іншого боку, критичні вістря історика були найбільш спрямовані на два інші явища польської дійсності (теж західного походження): *демократичний устрій державної і громадської організації* та намагання здійснювати «європеїзацію» «кресів» у межах т. зв. «польської цивілізаційної місії». Перша риса, на переконання історика, руйнувала органічні підвалини державного життя, оскільки «під впливом демократизації... шляхецький народ перестав бути в кінці організованим класом лицарів та продуцентів землевласників»¹. Друга, тісно пов'язана із першою, була прикриттям експансіоністської політики Речі Посполитої супроти України та Білорусі. Стосовно інтелектуальної конструкції щодо цивілізаційного призначення «польського плуга», то Липинський здійснив цікаву її модифікацію, на яку вперше звернув увагу ще Л. Білас. Проводячи аналогії із формуванням відповідної польської формули, яка по суті була трансформацією німецької ідеї «Дранг нах Остен» про німецьке (точніше пруське культуртрегерство) на «варварському сході» і зводилася до заміни слова «німець» чи «прусак» словом «поляк». «У Липинського ця теза модифікується: він повертає Україну українському плугу, який у боротьбі із «степом» виконав роль європейської цивілізації, а роль варварів приписує «кочовничому елементові» – насамперед татарам, а далі й іншим «співзвучним елементам», які ще не перейшли до хліборобського господарства, спертого на приватне землеволодіння»². Отже, поширювачами європейської традиції, у візії мислителя, стали вже українці, а не поляки. Як побачимо далі, ця думка набуде подальшого розвитку в конструюванні концепції переваг української гетьманської політичної системи над річпосполитською і зближення першої з найкращими європейськими класократичними взірцями.

Генеza та трансформація державного устрою. Доцільно зупинитися на загальних концептуальних засадах державотворення, які сповідував В. Липинський. Варто розпочати з того, що він був досить послідовним прихильником т. зв. «теорії завоювання». Це підтверджується його переконанням, що більшість соціологів, істориків та правників головним фактором формування державних організацій вважали «мандрівку і розселення більш рухливих та активних людських громад і завоювання ними, в наслідок тих мандрівок і розселення, громад більш пасивних, інертних»³. Зрештою, у найузагальненішій формі ця теорія знаходить вираз у такій сентенції В. Липинського: «Завоювання є основою будь-якої держави»⁴. При цьому, він уточнював, що завоювання може бути як зовнішнім, так і внутрішнім. Але воно обов'язково завершує політичну боротьбу за владу, від нього починається будь-яка нова держава, збудована на руїнах старої держави. Хоча досить часто влада намагається різними способами замаскувати факт здійсненого завоювання. Відповідно від форми завоювання

¹ Там само, с. 312.

² Л. Білас, Вячеслав Липинський як історик кризової доби [в:] В. Липинський, Твори. Історична секція, Філадельфія 1991, том 3, с. XXXVII.

³ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, с. 211–212.

⁴ Там само, с. 382.

(хто і як завойовує і від того, серед якого громадянства це відбулося) впливає і форма держави.

Відповідно, й становлення польської державності (у тому числі й Речі Посполитої) та її історичну долю Липинський конструював, як певну модель протидії/чергування різних форм стосунків між владою і громадянством, активними і пасивними елементами суспільства – класократією, охлократією та демократією.

Для аналізу генези польської державності, Липинський застосував своєрідну версію норманської теорії. Польща, як вважав історик, постала із розселення між пасивною слов'янською масою прекрасно організованих воїнів – *ляхів*, які були, мабуть, дансько-норманського походження і, прийшовши сюди, дуже скоро осіли в землю та разом з місцевим класократичним ядром витворили перший основний клас лицарів–землевласників. «Влада цих Ляхів, що органічно, через подружжя в созвучному місцевому класі, засимілювались з місцевим польським населенням, поклали *основи польської класократії*, а разом з нею основи польської нації і держави»¹. Отже початки польської державності виявилися доволі обнадійливими й оцінювалися дослідником цілком позитивно, як оптимальна форма організації стосунків між державою та громадянством.

Але, як далі з'ясував історик, класократія в Польській короні утрималася не надовго. Втрата рівноваги між аристократією та пасивними масами, викликана нерозмірним збільшенням числа перших, «привела до зведення нінащо королівської влади і до панування шляхецької демократії, при якій необмежена влада суверенного «шляхецького народу» опинилася в руках вічно воюючих між собою зажерливих і анархічних магнатів»². Деморалізація польської аристократії знаходила свій вияв не тільки в політичній площині, але, навіть, у колективній історичній пам'яті, історичних міфах, якими живився цей політичний клас. Вразливість мнемонічного простору польської державності Липинський виявляє у досить несподіваному місці – легендарній історії перших польських королів: «Але сильна польська монархія стала, на жаль, політичною утопією мабуть вже з тих часів, коли над цілим духом Польщі запанувала легенда про «кметя» (по нашому «середняка») Пяста, збунтованого проти лицарської «панської» династії Попелідів Абрумом Проховником і двома, не сіючими та не орючими, інтелегентськими «народово-демократичними» ангелами»³.

Водночас відбулася й деморалізація самого шляхетського стану – з основної державотворчої сили він перетворився на руйнівника органічного державного буття. Липинський з жалем змушений констатувати: «Під впливом демократизації, оцей, рішаючий про перевагу тієї чи іншої магнацької «партії», шляхецький народ перестав бути в кінці організованим класом лицарів та продуцентів землевласників. Він повернувся в розпорошену хаотичну масу вільних та свободолюбивих республіканців, що стали жити з необмеженого правління своєю Республікою, переклавши одночасно всю організацію продук-

¹ Там само, с. 311–312.

² Там само, с. 312.

³ В. Липинський, Покликання «варягів», чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка «Де вихід?» [в:] Його ж. Листи до братів-хліборобів про організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр., Відень, 1926, с. 517.

тивної матеріальної праці – з одного боку на зовсім чужі для нації (переважно жидівські) елементи, а з другого – на пасивну масу, позбавлену в кінці ... будь-яких прав і тієї охорони закону, яку давала цим масам, за часів панування класократії, обмежуюча класократичну аристократію, реальна, а не *фіктивна* як тепер, монархічна влада»¹. Отже королівська влада поступово втрачала свою вагу і реальну можливість виконувати владні функції, які намагалися привласнити представники олігархічної магнатерії.

Ситуацію погіршувало й непомірне збагачення аристократії шляхом колоніального поширення на чужонаціональні території, передовсім українські, а пізніше й білоруські. Створення Речі Посполитої надало цим негативним тенденціям нового дихання, оскільки тепер значно зросли можливості для польської експансії на Схід. На думку дослідника, Люблінська унія відкрила цілковито нову еру, головне значення якої полягало в тому, що вона зруйнувала останні перешкоди для проникнення польських елементів до всього простору українських земель, не тільки західних, але й східних і південних, відчинила двері для польської колонізаційної експансії в Україну. Серед потоку польських колоністів переважали шляхетські елементи, як господарські – поміщики, так і службовий – чиновники².

Однак колонізаційна експансія мала вирішальне значення не тільки для подальшої долі українських земель, але й суттєвим чином позначилася на політичному устроєві всієї Речі Посполитої. Розглядаючи це явище, В. Липинський запропонував досить оригінальну концепцію нерівнозначного колообігу аристократії, який остаточно зруйнував класократичний порядок в новопосталій державі. Смісл цієї конструкції полягав у тому, що кращі представники польської шляхти залишали коронні землі, асимілювалися на українських теренах з місцевою аристократією, зміцнюючи її класократичні характеристики. Натомість до Корони прибувала найгірша («розложена і пасивна») частина литовської, білоруської та української шляхти, приносячи з собою анархію і хаос. «Розуміється такий не природний добір, на переконання дослідника, – мав фатальні наслідки для правлячої верстви, що свої найактивніші і найсильніші елементи віддавала «кресам», приймаючи натомість з «кресів» елементи найслабші і найпасивніші»³.

У результаті польська шляхта, політично здемократизувавшись і расово потонувши в колоніальному хаосі, загубила свою первісну войовничість, єдність та організованість і тому перестала служити консервативною підставою нації і держави. Отже, за Липинським, від часу створення Речі Посполитої було запущено механізм деморалізації шляхти, як державотворчого елемента. Королівська влада в таких умовах стає «фіктивною», зведеною на ніщо шляхетською демократією.

Цікаво, що Липинський, розглядаючи характерні риси політичної системи Речі Посполитої, виявив особливості її впливу не тільки на становище

¹ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, с. 312.

² В. Липинський, Політика польських керівних сфер по отношению к Украине [в:] Його ж. Суспільно-політичні твори (1908–1917), Київ, 2015, том I, с. 483–484.

³ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів..., с. 312.

шляхти, як основного державотворчого елементу, а й на ситуацію з селянством. При цьому він порівнював ситуацію в Речі Посполитій із західними країнами, де свавілля шляхти обмежувалося королівською владою. У цих західних країнах становище селянства було помітно кращим, бо абсолютизм зрівнював різні стани і породжував традиційну взаємну пошану в стосунках між лицарством і селянством. Натомість «в таких аристократичних республіках, як Польща, де лицарство править державою необмежено і де повна його самоволя щодо позбавленого реальної сили монарха йде в парі з такою-ж самоволею у відношенні до позбавленого всяких прав селянства»¹. Він також зауважив, що в Речі Посполитій «демократія обмежилась включенням в сферу своїх впливів тільки шляхти, кінчаючи дрібною, і не поширилася ані на міщанство, ані на селянство»². Такі спостереження доводять, що історик підходив до осмислення проблеми комплексно, враховуючи не тільки політичні, але й соціальні аспекти. До того ж селянство разом із шляхтою, на його переконання, становили єдиний хліборобський клас.

Визначивши невтішний діагноз «хвороби» політичного устрою Речі Посполитої – шляхетська демократія та аристократична республіка, В. Липинський намагався проаналізувати можливі шляхи її «лікування». Зрештою вони були зведені до альтернативи – поновлення класократичних засад, або встановлення охлократичного устрою. Найпомітнішими представниками польської охлократії, на думку історика, були Пьотр Скарга (як ідеолог) і Тадеуш Костюшко (як практик). Але він був змушений констатувати, що слабкі охлократичні елементи виявилися не спроможними подолати шляхетську демократію: «Всі її спроби (під проводом Костюшка наприклад) усунути при допомозі «народу» шляхецьку демократію і створити сильний охлократичний державний апарат, кінчались звичайно ще тільки більшою руйнацією останків органічного класократичного консерватизму і врешті поцілунками з демократією»³.

Тому польська держава продовжували існувати «по інерції доти, доки вистачило решток попереднього розложеного класократичного ладу,... і доки функціонував попередній класократичний, на широкій автономії земель і на організованості та єдності лицарсько-земельного класу опертий, державний апарат». Але з остаточною деморалізацією і розкладом лицарсько-земельного класу «наступила анархія, то держава польська, позбавлена вже сильної класократії, а не витворивши сильної охлократії, завдяки своїй демократичній владі – упала»⁴.

Як це не видається парадоксальним, останніми потенційними рятівниками річпосполитської класократії, на думку Липинського, могли бути повсталі українські козаки і шляхтичі на чолі з Богданом Хмельницьким. Отже, варто детальніше розглянути візію історика щодо ролі України в політичному житті Речі Посполитої.

¹ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті, с. 120–121.

² В. Липинський, Листи до братів-хліборобів... , с. 239.

³ Там само, с. 313.

⁴ Там само.

Український чинник в політичному просторі Речі Посполитої. За спостереженнями В. Липинського, українсько-польські стосунки, особливо починаючи від Люблінської унії, мали помітний вплив на трансформацію політичного устрою Речі Посполитої.

Характерно, що політичне суперництво Польщі та Русі у добу раннього середньовіччя історик також розглядав у контексті наслідків норманського завоювання. Зокрема, він зауважував: «Розуміється, тодішніх польсько-українських протиріч не треба мислити в сучасних демократично-націоналістичних формах. Тоді це було суперництво між норманами за владу над слов'янськими племенами. Нормани, що завоювали західнослов'янські племена, були у відношенні до завойованих значно сильніші числом, ніж нормани, що завоювали племена східнослов'янські. Тому перші для других своєю дальшою експансією на схід і південь Слов'янщини були дуже небезпечні»¹. І лише вкрай негативна реакція чисельніших і сильніших місцевих руських мас щодо завойовників спинила експансію із Заходу.

Після загибелі Київської держави від татарської охлократії ситуація змінилася. Тепер відбувається зміцнення класократії на сході (в Україні) та її занепад на заході (в Польщі). Пояснювалося це продовженням руху класократичних елементів у східному напрямку. Саме ці західні елементи, на переконання історика, відіграли провідну роль у формуванні першої класократичної моделі влади у Галицько-Володимирській і Литовсько-Руській державах. Йдеться передовсім про хліборобські елементи, які пройшовши через Литву і Польщу, осідали на руських землях, поєднавшись з місцевим елементом, створили першу руську лицарсько-земельну аристократію².

Належну увагу дослідник звертає і на специфіку українсько-польських стосунків в умовах перебування в складі річпосполитської державності. Тут варто нагадати, що він був прихильником погляду на Люблінську унію, як на політичний союз рівних контрагентів, які склали присягу на «вічну» злуку. До того ж Річпосполита польська вимагала її від Русі під ширмою виконання своєї «цивілізаційної місії» і оборони перед «східним варварством». Однак ця унія досить швидко обернулася загрозою існування самого українського народу. Така межова ситуація виявилася потужним каталізатором для поглиблення ідентифікаційних процесів на українських землях: «Боротьба з польським наїздом, яка відбувалася від віків у західних областях і від Люблінської унії на всьому просторі наших земель... вплинула достатньо на кристалізацію... самої національної ідеї, яка містилася в поняттю тогочасної Русі»³. Так під дією боротьби з чужою культурою і національністю витворився «свідомий своєї національної відрубності борець за свої права – *«руський народ» Речіпосполитої польської»*. З другого боку, об'єднання Великого князівства Литовського з Польщею привело до розкладу руської аристократії і ослабило «монархічно-класократичну литов-

¹ В. Липинський, Релігія і церква в історії України, Київ, 1995, с. 41.

² В. Липинський, Листи до братів-хліборобів, с. 317–318.

³ В. Липинський, Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького [в:] Твори. Історична секція, Філадельфія 1980, том 2, с. 7.

сько-руську державу», що в свою чергу сприяло перемозі сусідньої московської охлократії¹.

Характерно, що протистояння в межах Речі Посполитої, на думку вченого, вже мало національний, а з часом, і політичний характер. Починаючи від К. Косинського, всі козацькі повстання відбувалися під політичними гаслами, які цілком суперечили державному ладові тодішньої шляхетської Речі Посполитої. Саме у наявності альтернативної політичної ідеї «козацького присуду» і крилася головна небезпека козацьких рухів для тогочасної польської державності².

Входження до складу Речі Посполитої величезних білоруських та українських земель, за словами Липинського, спричинило, як зазначалося, таке специфічне явище, як «неприродний добір» правлячої верстви, який мав для неї фатальні наслідки. Цей процес полягав у еміграції найбільш лицарських і активних елементів шляхетського народу на «литовсько-білорусько-українські території», що привело там до їхньої асиміляції і формування *нових місцевих національних класократій, таких як козащина* в українському випадку. «Натомість в ряди шляхти польської стала входити масово та найбільше розложена і пасивна, а разом найбільше «індивідуалістична» і недисциплінована литовська, білоруська і українська шляхта, яка в польськості і в охороні чужої для неї польської держави шукала захисту для свого власного безсилля, своєї анархічності і своєї незорганізованості супроти своїх місцевих, сильниших ніж в Польщі, пасивних мас»³.

У результаті модель польської демократії виявилася згубною для литовсько-руської лицарсько-земельної класократії. Хибними, але привабливими гаслами «збільшення прав і зменшення обов'язків – вона притвернула на свою сторону ті здеморалізовані руські класократичні елементи, яким вже затяжкою здавалася сильна обмежуюча їх монархічна влада литовсько-руських Великих Князів і яким дуже усміхались «золоті» республіканські польські шляхецькі свободи»⁴. Така ситуація сприяла інкорпорації руських земель до Польщі, в процесі якої й остаточно розклаталась руська класократія. Разом з нею, на переконання історика, розложилась «руська нація», яка до цього об'єднувала білорусів і українців. А на її місце, біля «останків старої консервативної класократичної Руси, стала народжуватись і кристалізуватись на Півдні, – «на Україні» – в лиці (повставшої з розселення там нових зайшлих лицарських елементів) класократичної і монархічної городової козащини, нова нація – українська»⁵. Отже, в концепції Липинського виразно поєдналися геополітичні, політичні й націотворчі процеси. Характерно, що руський/український чинник у політичному і соціальному просторі Речі Посполитої розглядався ним як активний складник, суб'єкт взаємодії. При цьому, руська політична еліта мала якусь надприродну схильність саме до класократичного устрою. Він переконував читача в тому, руська аристократія приєдналася до Литви й Польщі тоді, коли там була сильна монархічна влада й підняли

¹ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, с. 318–319.

² Там само, с. 39.

³ Там само, с. 312.

⁴ Там само, с. 318.

⁵ Там само.

повстання проти Речі Посполитої тоді, коли там влада короля ослабла, та запанувала шляхетсько-республіканська демократія. Зрештою «зогнивши державна будова Річпосполитої завалилась, і на степах українських в крові й муках стало зароджуватись нове соціальне і державне життя»¹.

Зважаючи на змальовану схему можна зробити парадоксальний висновок – входження українських земель до Речі Посполитої обернулося деморалізацією польської верхівки і одночасним зміцненням місцевих українських класократичних верств, які впроваджували нові форми національного і політичного життя.

Ключовою розв'язкою вказаної ситуації, безсумнівно, стала Хмельниччина, під час якої й була реалізована ідея політичної сепарації України від Речі Посполитої. В. Липинський неодноразово підкреслював, що напередодні козацької революції спостерігалася повна дегенерація польської державності. Але, Богдан Хмельницький на початку повстання (в добу козацького автономізму) опинився перед непростою дилемою: скерувати всю національну енергію на зміну внутрішнього державного устрою Польської Річпосполитої, або розпочати організацію власного державного життя поза її межами. Тривалі хитання призвели до втрат і, особливо прикро, до «фатального розпорошення національної енергії».

У допереляславську добу Запорозький Гетьман по суті намагався врятувати Річ Посполиту від загибелі шляхом перебудови її внутрішнього устрою. Тут візія Липинського доволі кардинально розходила із поширеними в польській та українській історіографіях оцінками намірів Хмельницького. План такої перебудови полягав у зміцненні монархічної влади короля, що мало вгамувати магнатсько-шляхетську сваволю. Крім того, розглядалися різні варіанти посідання польського престолу монархом некатоліком, що мало б бути запорукою «прав і вольностей» для дисидентів, передовсім православних, а також і протестантів. Як приклад такої політики, Липинський наводить неодноразові звернення Хмельницького до семигородського князя з пропозицією детронізації Яна Казимира². Вочевидь така трансформація Речі Посполитої мала посилити в її державному устрою саме класократичні елементи. Отже в перший період козацької революції Б. Хмельницький боровся проти шляхетської демократії, а не проти річпосполитської державності як такої. У початкову добу, як констатував історик: «Козаччина не буде власної держави; вона ще не бачить потреби організувати для оборони власної землі в окремий державний організм усю свою націю; вона має надію забезпечити свої класові інтереси і закріпити за собою матеріальні здобутки революції в державі польській»³.

Лише після напруженого воєнного протистояння і жорсткої політичної боротьби, Б. Хмельницький, переконавшись у неможливості трансформувати державний лад Речі Посполитої, бере послідовний курс на розбудову окремої держави – Війська Запорозького. Політична ідея власної державності, на переконання історика, визрівала в гетьмана значно раніше. Проте це питання виходить за межі нашого викладу і потребує окремого розгляду. Характерно, що становлення нової української козацької державності В. Липинський описує як антитезу / заперечення державного ладу Речі Посполитої. Для внутрішньої політики

¹ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659..., с. 196.

² Там само, с. 18–19.

³ Там само, с. 76.

гетьмана особливого значення набувало окреслення нового державно-правового становища шляхетського стану. Тут змальовується принципово відмінна перспектива, ніж та, що була у межах Речі Посполитої. Хмельницький, на переконання Липинського, намагався подолати попередню анархію шляхти шляхом перетворення її у верству не тільки лицарсько-хліборобську, але й службу, цілком залежну від влади гетьмана. Так, на відміну від польського державного устрою, автономія земських урядів значно обмежувалася. Посідання шляхетських урядів залишалося виборним, «але порівняно з устроєм Річпосполитої вводиться дуже важлива зміна, а саме: затвердження вибраних кандидатів Гетьманом залишає за собою»¹. У цьому В. Липинський вбачає тенденцію на скріплення монархічної самодержавної влади гетьмана. Щобільше, тільки за Богдана Хмельницького внутрішня політика велась «в напрямі діаметрально протилежному політиці польській, яка і тоді і пізніше при кожній нагоді, при кожнім виборі нового Короля, при кожнім новім соймі, змагає до обмеження королівської влади і до поширення прав і вольностей антімонархічної шляхетської олігархії»².

Цікаво, що запозичена з Речі Посполитої монархічна форма правління, у політичній свідомості козацької старшини зазнає докорінної трансформації, яка скеровувалась у бік визнання принципу спадковості й посилення абсолютизму. Історик спеціально наголошував: «Бо хотіння перетворити Гетьманство з елекційної і досмертної – від Польщі запозиченої форми монархії – в монархію дідичну і не виборну, єсть від часів Богдана Хмельницького, Самойловича і Розумовського традиційним хотінням консерватизму національно-державного, тоб-то такого консерватизму, що точки опори шукав і шукає у себе, а не у сусідів»³.

До того ж, на переконання Липинського, політичний устрій Козацької України за правління Богдана Хмельницького значно випереджає політику Речі Посполитої і наближається до кращих західноєвропейських взірців. Таку метаморфозу він відображає у вигляді метафори дружнього рукостискання, коли Україна «через відсталу Річпосполиту шляхетську простягнула руку Західній Європі, де так само «розбрикане» лицарство феодальне починає абсолютистичній владі королівській коритися»⁴. Отже Україна за своїм політичним устроєм, в очах мислителя, стала більш європейською державою, ніж Річ Посполита, де польські сусіди українського козацтва в «провалля анархії й руїни державної котяться».

Проте, деструктивна «родова хвороба» річпосполитської демократії таки не була подолана. Велика частина шляхетського стану втратила свій потужний до того державотворчий потенціал. В. Липинський з жалем констатував: «На нещастя для України – занесена з Польщі зараза демократичного республіканства розложила нашу козацько-шляхетську класократію»⁵. Що важливо, демора-

¹ Там само, с. 220.

² Там само, с. 221.

³ В. Липинський, Покликання «варягів», чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка «Де вихід?», с. 519.

⁴ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659 ..., с. 118.

⁵ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів ..., с. 299.

лізація основної маси шляхти обертається й розвалом самої козащини: «Шляхетська Польща розсипалася на порошок, а з нею розвалилась і козащина, відновлена шляхтичем»¹.

Висновки. У підсумку можна зазначити, що візія В. Липинського державного/політичного устрою Речі Посполитої становить інтерес для дослідників не тільки як певний історіографічний факт, а може розглядатися і як підстава для аналізу його самоідентифікації як українського історика й політичного діяча. Рецепція В. Липинського базувалася на характеристиках державницького потенціалу основної державотворчої верстви – шляхти. Втрата такого потенціалу оберталася крахом державності, що він намагався й довести на прикладі історичної Речі Посполитої. До того часу, поки аристократія зберігала моральний авторитет і матеріальну силу, поки існували органічні взаємини між владою і громадянством, ця держава мала класократичний устрій, найоптимальніший з погляду мислителя. Деморалізація шляхетського стану, втрата ним відчуття державницького обов'язку, обертається послабленням королівської влади, руйнацією класократичних засад і встановленням шляхетської демократії. У таких умовах монархія перетворюється на фікцію, а шляхетська республіканська демократія обертається правлінням магнатсько-шляхетської олігархії. Розбалансованість політичної системи позначається й на становищі інших соціальних станів, у тому числі й на незавидному статусі селянства.

Натомість міграція цих державотворчих елементів (польської шляхти) на українські землі сприяла посиленню тут державницьких тенденцій, зокрема зростанню державотворчого потенціалу українського козацтва, його європеїзації. Тим самим, візія Липинського докорінно відрізнялася від традиційних народницьких поглядів на цю проблему. Українська козацька держава на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким інтерпретується дослідником як взірцева європейського рівня класократія, як антитеза до демократично-анархістської Речі Посполитої. Наголошення на її монархічно-династичній природі було необхідним елементом відокремлення від річпосполитських політичних реалій.

Особисте відчуження від польської державно-політичної традиції було важливе для Липинського як алгоритм «прописування» української державницької програми, яка б поєднала західну політичну культуру з місцевим соціальним середовищем.

Анотація

Віталій Масненко. Державний/політичний устрій Речі Посполитої у візії В'ячеслава Липинського.

У статті проаналізовані погляди В. Липинського на державний/політичний устрій Речі Посполитої. Основною тезою цього історика і політичного мислителя була оцінка державницького потенціалу провідної соціальної верстви – шляхти. На прикладі історичної Речі Посполитої він намагався довести, що втрата такого потенціалу оберталася крахом державності. Поки аристократія зберігала моральний авторитет і матеріальну силу ця держава мала класократичний устрій. Деморалізація шляхетського

¹ В. Липинський, Шляхта на Україні..., с. 193. Тут у Липинського йдеться про останній проект відродження козацтва «князем Миколою» – Августом Доброгостом Яблоновським (1769–1791), який, на думку історика, намагався служити ідеї «вільної України, відродження давньої слави і спокутування своїх історичних гріхів».

стану, втрата ним відчуття державницького обов'язку, завершилася послабленням королівської влади, руйнацією класократичних засад і встановленням шляхетської демократії. Монархія стала фікцією, а шляхетська республіканська демократія перетворилася на магнатсько-шляхетську олігархію. Розбалансованість політичної системи позначилася й на погіршенні становища селянства. Натомість міграція польської шляхти на українські землі сприяла посиленню тут державницьких тенденцій, зокрема зростанню державотворчого потенціалу українського козацтва, його європеїзації. Вказана концепція докорінно відрізнялась від традиційних народницьких поглядів на цю проблему. Аналіз поглядів Липинського на політикум Речі Посполитої дозволяє краще зрозуміти його самоідентифікацію як українського історика й політичного діяча.

Ключові слова: Річ Посполита, В'ячеслав Липинський, державний та політичний устрій, класократія, демократія, монархія, королівська влада, шляхта, магнатська олігархія.

Streszczenie

Vitaliy Masnenko. Państwowy/polityczny system Rzeczypospolitej w wizji Władysława Łypynskiego.

Artykuł analizuje poglądy Władysława Łypynskiego na strukturę państwa/polityczną Rzeczypospolitej. Podstawową tezę tego historyka i myśliciela politycznego była ocena potencjału państwowego wiodącej warstwy społecznej – szlachty. Na przykładzie historycznej Rzeczypospolitej próbował on udowodnić, że utrata takiego potencjału była równoznaczna z upadkiem państwowości. Dopóki arystokracja zachowała autorytet moralny i siłę materialną, państwo to miało strukturę klasokratyczną. Demoralizacja szlachty, utrata poczucia obowiązku państwowego, zakończyła się osłabieniem władzy królewskiej, zniszczeniem zasad klasokracji i ustanowieniem demokracji szlacheckiej. Monarchia stała się fikcją, a szlachecka demokracja republikańska zamieniła się w oligarchię magnacko-szlachecką. Nierównowaga systemu politycznego wpłynęła również na pogarszającą się sytuację chłopstwa. Z kolei migracja szlachty polskiej na ziemie ukraińskie przyczyniła się do umocnienia tendencji państwowych, w szczególności wzrostu potencjału budownictwa państwowego ukraińskich Kozaków i ich europeizacji. Koncepcja ta radykalnie różniła się od tradycyjnych narodnickich przekonań na ten problem. Analiza poglądów Łypynskiego na politykę Rzeczypospolitej pozwala lepiej zrozumieć jego samoidentyfikację jako ukraińskiego historyka i polityka.

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita, Władysław Łypynski, system państwowy i polityczny, klasokracja, demokracja, monarchia, władza królewska, szlachta, oligarchia magnacka.

Summary

Vitaliy Masnenko. State/political system of the Polish–Lithuanian Commonwealth in Vyacheslav Lypynsky's vision.

The article analyzes the Vyacheslav Lypynsky's vision of state / political system of the Polish–Lithuanian Commonwealth. The basic thesis of this historian and political thinker was an assessment of the state potential of the leading social stratum – the gentry (szlachta). On an example of the historical Polish–Lithuanian Commonwealth, he tried to prove that the loss of such a potential was a collapse of statehood. As long as the aristocracy retained moral authority and material strength, this state had a clasocratic structure. The demoralization of the szlachta, the loss of his sense of state duty, ended with the weakening of the royal power, the destruction of the clasocratic ambushes and the establishment of szlachta' democracy. The monarchy became a fiction, and szlachta' republican democracy turned into a magnate-szlachta oligarchy. The imbalance of the political system also affected the deteriorating situation of the peasantry. Instead, the migration of Polish szlachta to Ukrainian lands contributed to the strengthening of state tendencies here, in particular the growth of the state-building potential of the Ukrainian Cossacks and its Europeanization. This concept radically differed from the traditional

peoplehood views on this problem. The analysis of Lypynsky's views on the politics of the Polish–Lithuanian Commonwealth makes it possible to better understand his self-identification as a Ukrainian historian and politician.

Key words: The Polish–Lithuanian Commonwealth, Vyacheslav Lypynsky, state and political system, clasocracy, democracy, monarchy, royal power, szlachta, magnate oligarchy.